

YEZİDİLİKTE İNSAN KAVRAMI*

Ç. Ceyhan SÜVARI**

ÖZET

Yezidilerin, grup kimliklerinin algılanmasında referans aldıkları inançları, içerisinde eski Hint-İran dinleri -özellikle Zerdüştlük- ile semitik dinlerdeki heterodoks geleneklerin -yine özellikle İslami tasavvuf hareketlerin- yitirilmesi ve mensuplarının göçebe yaşam tarzı ile egemen dinlerin saldırıları sonucu şekillenen bir dindir.

Ancak bu özelliğinden dolayı, bazı yazılı kaynaklarda çeşitli dinlerin etkilediği, "eklektik" bir din olarak değerlendirilmesi tavrı, oldukça fazla yargı içermektedir. Zira, özellikle Ortadoğu çıkışlı dinlerin, hem düşünsel hem de pratik anlamda, birbirine benzeyen yönleri oldukça fazladır. Yezidiliği diğer dinlerden ayıran en önemli özellik onun bir etno-din olmasıdır. Çünkü Yezidilik inancı ile onun pratik ve sembolleri, Yezidi kültürünü her alanda etkilemiş ve örgütlü yapıları söz konusu inanç sistemine göre şekillenmiştir. Ayrıca kutsal kitaplarında bahsi geçen farklı bir soydan olma inancından dolayı, inançlarının kapılarını kendinden olmayanlara kesin bir şekilde kapatmış olmaları ise etno-din kavramını güçlendirmektedir.

Kendilerini diğer insanlardan ayıran ve farklılaştıran bu inanç, grup kimliklerinin önemli bir tutunum kaynağını oluşturmaktadır. İnançları içerisinde homosantrik dünya görüşünün bulunmamasına karşın, etnosantrik duygu çok

* Yardımlarından dolayı Doç. Dr. Serpil Albantek ve Dr. Sibel Özbudun'a teşekkür ederim.

** Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antropoloji Bölümü, Beştepe Ankara.

önemli bir yer tutmaktadır. Etnosantrik duygunun bu denli etkin olmasında, Yezidiliğin ortaya çıktığı bölgenin siyasi ve dini yapısı belirleyici olmuştur. Zira süz konusu bölge güçlü ve egemen İslam dünyası ile çevrelenmişti. Dolayısıyla, henüz yeni ve dinamik olan İslam coğrafyasında evrensel söylemlerle ortaya çıkmak pek mantıklı görünmemektedir. Bununla beraber, yayılmacı özellik taşıyan İslam karşısında, eriyip yok olmamak için, dindaşlarını üstün ve seçilmiş bir toplum psikolojisiyle bir arada tutmak ve inançlarını yaşatmak isteği böyle bir inanca gerekli kılmış olabilir. Yezidi inancının yok olmamak için geliştirdiği bu katı tutum, dışarıdaki insanlar kadar kendi insanları için de geçerli kılınmıştır. "Beyaz ve temiz bir süte" benzetdikleri inançlarından dolayı, dışarıdan kız alan ya da veren kişilerin dinden çıkarılması kuralı, Yezidi dininin günümüze kadar gelmesinde önemli olmuştur. Bu nedenle, toplum yapısı ve dünya görüşleri çoğunlukla inançlarının belirlediği kurallara göre şekillenmiştir. Dolayısıyla yukarıda değinildiği üzere, Yezidilik kimliğinin sınırlarını belirleyen inançları, dinin de ötesinde aynı zamanda etnik kimlikleri olarak da değerlendirilebilir. Yani Yezidilik bu haliyle kimlik kurucu bir din olarak kabul edilmelidir. Makale içinde verilen örnekler de, Yezidi etnik kimliğinin dinsel pratik, gelenek ve sembollerden nasıl beslendiğini ortaya koymaktadır.

Anahtar kelimeler: Homosantrizm / antroposantrizm, etnosantrizm, etno-din, kültürel kimlik.

HUMAN CONCEPTION IN YEZIDISM

ABSTRACT

The beliefs of Yezidis, which constitutes the reference point in the perception of their group identity, are shaped under various influences such as Zarathostrianism, heterodox traditions of the semitic religions and Islamic sufism, as well as the nomadic life-style of the believer and the challenge of dominant religions.

But inferring that, as such, it is an eclectic religion, will be biased. For, most of the Middle Eastern religions have much in common, be it in theory and/or in practice. The most distinguishing feature of the Yezidi religion is its ethno-religious character. For Yezidi belief and its practices and symbols have heavily influenced the Yezidi culture and shaped its organized structures. Its exclusive character, confining the privilege of being a Yezidi only to those born of Yezidi parents, further supports the conception of ethno-religion.

This belief which differentiates them from other people and make them unique constitutes a remarkable source for their acceptance as a group. Although there is no such thing as homocentric within their belief, ethnocentric feelings

play an important role. The political and religious structure of the region where Yazidism came into existence played a significant role in the so much effectiveness of these feelings. Indeed, the mentioned region was surrounded by the powerful and dominant Islamic world. Therefore, it doesn't seem so logical to have emerged with universal concepts in an Islamic geography which was just new and dynamic. Nonetheless, in order not to diminish and disappear in the presence of the spreading Islamic movement, their wish to maintain and unify their society and belief by means of creating the idea that their people are selected and privileged might have necessitated such a supposition. This strict approach which the Yezidi belief created in order not to disappear was made available for both their own people as well as outsiders. On account of their belief, likened to "white and clean milk", the rule that people belonging to this belief should be excluded from it if they marry someone from another culture has, so far, enabled this belief to remain strong. Thus, the social structure and their world views have been shaped mostly according to the rules dictated by their belief. Accordingly, as pointed above, this beliefs forming the identity of Yazidism can be regarded as their ethnical identity more than religion. In other words, in this regard, Yazidism should be accepted as an identity forming religion. The examples given in the article also indicate how the Yezidi ethnical identity have been supported by religious practice, traditions and symbols.

Key words: Homocentricism / anthropocentricism, ethnocentricism, ethno-religion, cultural identity

GİRİŞ

İnsanı bio-kültürel bir varlık olarak inceleyen antropoloji, kullandığı yöntem ve tekniklerle insanı ve parçası olduğu toplumu anlamaya çalışır. Bir bilim dalı olarak antropolojinin kurulması 19. yüzyılın sonlarına rastlamaktadır. Yani oldukça yeni bir bilim dalıdır. Oysa insanların, kendilerini ve ötekilerini anlama ve varlık olarak doğadaki yerlerini belirleme çabası insanlık tarihi kadar eskilere gitmektedir.

Bu bakımdan, genel olarak insan önce bir tür olarak dünyadaki yerini netleştirmeye çalışmıştır. Bunu yaparken yeryüzünde yaşayan diğer canlılardan farklı olan yanlarını görerek bunlar arasında kendi konumunu anlamlandırmak istemiştir. Hatta bu farkları çoğu zaman kendi lehlerine bir üstünlük olarak değerlendirmiştir. Homosantrizm olarak açıklanan bu yaklaşım, özellikle "semitik dinlerde, insan ve evren kurgusunda insanın en tepeye konularak diğer varlıkların onun altında hiyerarşik olarak sıralanması" (Aydın, 2003:394) şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Söz konusu anlayışın bir yansıması İncil'de (1995:VII) şu şekilde ifade edilmektedir:

İlk atamız kendi benzerliğinde yaratan Tanrı, insanın kendisiyle anlamlı bir ilişki içinde yaşamasını amaçlamıştır (Tek, 1:26-27) İnsanı seviyor, insan tarafından da sevilme istiyor. Yüce yaratıcı, yarattığı kullarını kendisine gönülden bağlanmasını, kendi sonsuz yaşamına paydaş olmasını arzu ediyor (Yu, 17:20, Yu 4:8-10).

Görüldüğü gibi İncil'de yer alan, insanın Tanrı tarafından kendi suretinde yaratıldığı fikri, insanları diğer canlılardan ayırıp hiyerarşinin tepesine yerleştirerek, ona, yaratılmışların en üstünü olma özelliğini katmaktadır. Kur'an'da (1994:19-20) ise, Bakara Suresi'nin 22. ve 29. ayetleri homosantrik dünya görüşüne bir örnek oluşturmaktadır :

O Rab ki, yeri sizin için bir döşek, göğü de bir bina yaptı. Ve gökten su indirdi de onunla sizin için meyvelerden/ürünlerden bir rızık çıkardı... O Allah'tır ki, yeryüzündekilerin tümünü sizin için yarattı...

Yukarıda değinildiği gibi insan, varlık nedenini ve alanını belirlemeye çalıştıktan sonra, kendi grubunu diğer insan gruplarından ayırma eğilimi onun için öncelikli olmuştur. Bunun için de yine, diğer gruplardan farklı olan yanlar (fiziksel ve kültürel) ön plana çıkartılmıştır. Kendi grubunu diğerlerinden ayırma; kendinden farklı olanı ötekileştirme ve dışlama şeklinde olabileceği gibi, daha ileri boyutta, etnosantrik bir bakış açısıyla kendi grubunun en üstün ırk, en ahlaklı, en yüksek kültüre sahip topluluk olduğu ya da en yüce tanrının ve inancın kendisinde olduğu veya en şanslı tarihin kendisine ait olduğu inancı şeklinde de karşımıza çıkabilir (Ayдын, 2003:288).

İnsanlar bu anlamlandırmaları yaparken, bireysel ve toplumsal kimlik algılarında da referans olarak kullanabileceği, birbirleriyle ilişkili yahut tamamen farklı bir takım dinsel ve mitolojik kahramanlar ve olaylar kurgular. Dini pratik ve sembollerin kültürel kimliklerinin şekillenmesinde önemli bir belirleyen olduğu Yezidilik inancı da, Yezidileri diğer gruplardan ayıran, varlık nedenlerini ve yerini belirlemeyi amaçlayan birçok mitolojik söylemle yüklüdür. Bu makalenin konusu olan Yezidilikteki "insan" tanımlaması ve etnosantrik temelli görüşleri aşağıda çeşitli örneklerle betimlenmeye çalışılacaktır. Bunun için, Yezidiler hakkında yazılmış kaynakların yanı sıra, evvelce hazırlanan *Yezidilik Örneğinde Etnisite Din ve Kimlik İlişkisi* (H.Ü., 2002) başlıklı yüksek lisans tezini en önemli referans kaynağı olarak kullanılmaktadır.

YEZİDİLER

Günümüzde Yezidiler, Türkiye sınırları içinde Siirt, Mardin, Şanlıurfa, Diyarbakır ve Batman illerinin bazı köy ve mezralarında, Kurtalan'dan Beşiri'ye, Midyat'tan Savur'a, Viranşehir'den Suruç'a kadar uzanan bölgelerdeki bazı yerleşim birimlerinde yaşamaktadırlar (Turan, 1993:25). Türkiye dışında, Kuzey Irak, Suriye'deki Halep (Seman Dağı), Lübnan, Mısır, İran, Ermenistan, Azerbaycan, Gürcistan, Hindistan ve Batı Avrupa ile Kuzey Amerika'da yaşayan Yezidi toplulukları da vardır (Bulut, 2000:44). Bu kadar dağınık bir bölgede ve birden çok devletin sınırları içinde yaşayan Yezidilerin nüfusları hakkında tahmin yapmak pek sağlıklı olmayacaktır. Yezidi kelimesi ise, etimolojik olarak sanıldığı gibi Muaviye'nin oğlu Yezid'den¹ ya da İran'daki tarihi Yezd şehrinde gelmemektedir. Menzel (1997:415-421), Yezidi adının, Avesta²'da geçen ve ayin/merasim anlamında modern Farsça'ya da giren *Yazatanam* ve *Yazdan* kelimelerinden türediğini kabul etmektedir. Yezidilerin kendileri de, söz konusu açıklamaya yakın olarak, Tanrıya tapınlar ve Tanrının yarattığı anlamına gelen Ezidi/Ezdi adını kullanmaktadırlar (Suvari, 2002:32).

Yezidiliğin temelleri 12. yüzyılda atılmaya başlamıştır. Bu dönem (Abbasiler dönemi), tasavvuf geleneğinden gelen sufi tarikatların hızla çoğaldığı bir sürece denk gelmektedir. Yezidilerin, Melek Tavus'un³ insan donuna girmiş hali⁴ olduğuna inandığı Şeyh Adi de, tasavvuf geleneğine göre yetişmiş ve bu doğrultuda Sohbetiye ya da Adaviye olarak adlandırılan sufi bir tarikat kurmuştur. İlk derslerini bugün türbesinin de bulunduğu ve Yezidilerce yeryüzündeki en kutsal mekân sayılan Laleş'teki zaviyesinde, Hakkari-Musul arasında yaşayan göçebe-

¹ Bu görüş, Yezidiliğin kurucularından Şeyh Adi bin Musafir'in, bugün Irak'ta, Laleş'te bulunan zaviyesinde müritlerine verdiği aşırı Şii karşıtı söyleviden dolayı, döneminin İslam yazarlarınınca, Yezid taraftarı anlamında Yezidi denildiğini iddia etmelerine dayanmaktadır (bkz. Çağatay ve Çubukçu 1976: 219).

² Zerdüştilerin kutsal kitabı

³ Semitik dinlerde Tanrı tarafından lanetlendiğine ve cezalandırıldığına inanılan Azazel'in (lanetlendikten sonra Şeytan ismini almıştır), Yezidi mitolojisinde, cezasının ebedi olmadığı kabul edildikten sonra tövbesi sayesinde affedilerek Tanrı'nın en önemli yardımcısı ve iyiliğin rehberi olarak Tavus Kuşu görsel olarak güzel bir yaratık olduğuna inanılmaktadır. Bundan sonra Melek Tavus adıyla, yarı ilah olarak Tanrı'nın yerine dünyevi işlerle o ilgilenmeye başlamıştır.

⁴ Senkretik özellikler taşıyan Yezidilik, içinde bir çok dinle (semitik dinler, Zerdüşlük, Maniheizm, Mazdeizm, doğa inançları vd.) ortak olan düştüncü ve peritikler bulundurmaktadır. Bunlar arasında, Uzak Doğu ve İran dinlerinden kaynaklanan tenasüh (reinkarnasyon), hulul inancı (Allah'ın insan bedenine girmesi), çekil (den) değiştirmek, cjdrtla ile mücadele, uçmak ve dört unsur inancı (Anasır-ı Erbaa) gibi motifler de bulunmaktadır (Suvari, 2002: 41).

çoban aşiretlerden oluşan müritlerine vermiştir (Suvari, 2002:33). Ancak, başta sünni ortodoks bir eğitim alan, daha sonra sünni heterodoks bir anlayış geliştiren Şeyh Adi'nin düşünceleri, nasıl ve ne şekilde yeni bir dine dönüştürüldüğü şimdilik tam anlamıyla cevaplandırılmayan bir soru olmaya devam etmektedir. Bu sorunun cevabını, kısmen de olsa, o dönem içinde gelişen heterodoks hareketleri inceleterek bulabiliriz. Çünkü, Yezidilik ve tasavvuf hareketlerinin eş zamanlı ortaya çıkması ve gelişmesi, ayrıca aralarındaki düşünsel ve şekli benzerlik, Yezidiliğin heterodoks hareketlerle olan organik bağlarını güçlendirmektedir. Bu konuda Bulut (2000b) ve Lescot (2001) benzer açıklamalar yapmaktadır. Tarikatın oluşumunu ve daha sonra Yezidiliğin ortaya çıkışını Bulut (2000b:58) şu şekilde aktarmaktadır:

1162'de vefat eden Şeyh, Laleş tapınağına defnedilince, türbesi ziyaretgâha dönüştü. Şeyhin makamına, yeğeni Abu'l Bereket bin Sahr seçildi. Onun önderliğinde tarikat erbabı 'Adaviler' adıyla anıldı; tarikat ise Adavilik ve geç dönemde Sohbetilik diye adlandırıldı. Onun yerine, oğlu Adiy bin Abu'l Bereket (II. Adiy) seçildi. Suriye ve Mısır'da hüküm süren ve Haçlılara karşı mücadelesi nedeniyle İslam Dünyasında iyi tanınan Selahaddin Eyyübi'nin komutanı Muzaffer'din Kökburi, Şeyh II. Adiy'in müridi olup, kız kardeşiyle evlendi. Dindar babasının postnişinine⁵ (postuna) oturan 1195 doğumlu Hasan bin Adiy, Laleş'te mekân tutan Adavilik tarikatına baştan sona çekidüzen veren bir din önderi oldu. Günümüz Yezidilik inancının temellerini atan bu şeyh, dini tartışmalara girdi. Yezidilerin ikinci kutsal kitabı Mushaf-ı Reş'in (Kara Kitap) Şeyh Hasan tarafından yazıldığı rivayet edilir. Adaviliğin antik inançlarla sentezlenmesi ve Hakkari dağlarındaki geniş Kürt aşiretleri arasında yaygınlaşması da bu döneme rastlar. Selahaddin Eyyübi'nin Kürt kökenli askerlerinden çok sayıda mürit edinen Şeyh Hasan'ın dini ve siyasi nüfuzundan korkan zamanın Musul Atabeyi Nureddin Lulu, 1246'da tutuklattığı bu Yezidi şeyhini zindanda boğdurdu; yandaşlarını kılıçtan geçirdi ve Laleş Türbegâh'ını tahrip etti. Moğolların bölgeyi istilasından etkilenen bütün kavim ve topluluklar, 13.yüzyılın sonuna doğru dinsel boğazlaşmalar içine girdi. Fırsatı kaçırmayan yeni Yezidi Şeyhi Şerafeddin Muhammed, Hakkari savaşçı müritleri sayesinde Malatya, Harput (Elazığ) ve Erzincan'a kadar ilerledi. Moğollarla savaşa giren şeyh, Kemah önlerinde bozguna uğrayıp öldürüldü. Öldürülen babasının yerini alan Zeyneddin Yusuf, Şam ve Kahire'de

⁵ Tekke şeyhlerinin oturduğu post (Develioğlu, 1993:867), yukarıda şeyhlik makamı anlamında kullanılmıştır.

dergâh açıp, müritlerini çoğalttı. 13. ve 14. yüzyılda merkezi otoritenin yokluğu, en fazla Yezidilere yaradı: Musul, Hakkari, Laleş, Amediye, Bahdınan (Botan Çayı yöresi), Cizre, Nusaybin, Tur Abidin (Mardin), Diyarbakır, Van, Urmiye'deki aşiretler arasında kök saldılar. 15. yüzyılda Sobbetiye olarak isimlendirilen Adavilik tarikatının, bugünkü Yezidilik inancına dönüşümünün tarihi tam olarak bilinmiyor. İslam tarihçisi Maqrizi, arada 200 yıllık bir boşluktan söz eder. Yezidilik inancı, muhtemelen 16. yüzyılda şimdiki şeklini aldı.

Lescot (2001:18) da, 1130 ile 1160 yılları arasında Şeyh Adi'nin vaazlarının, hareketi mistisizme doğru yönelttiğini ve Adi'nin birçok kişinin toplandığı bir tarikat kurduğunu, ancak bir müddet sonra tarikatın iki gruba ayrıldığını, Suriye ile Mısır'a yerleşen ilk grubun kısa bir süre sonra yok olduğunu, Sincar bölgesinde kalan diğer grubun sünni ilkeleri unutarak Yezidi topluluğunun ilk çekirdeğini oluşturduğunu belirtmektedir. Yezidiliğin bu ilk evresinden sonra, yeni bir dine dönüşmesini Hasan ibn Adi Şemseddin dönemine götüren Lescot, Şeyh Adi'nin ölümünden sonra, onun yerine geçen yeğeni Şakir Ebul Bereket'in ardından gelen oğlu Hasan ibn Adi Şemseddin döneminde, bu şeyhin müritlerinin ona aşırı derecede bağlandıklarını ve dinde 'sapkınlık' derecesinde aşırılığa gittiklerini, bu duruma da Şeyh'in göz yumduğunu, bu tavırlarının Musul Atabeyi'nin ona karşı ordu yollayarak yakalayıp öldürmesine ve bunun sonucunda, Adavilerin artık silahla korumaları gereken inançlarını daha da değerli kıldığını ve İslam'ın 'sapkın' inancının yavaş yavaş yeni bir dine dönüştüğünü söylemektedir. Araştırma kapsamında görüşülen Yezidiler ise, tarihi geçmişlerini yukarıda anlatılan olaylardan çok daha eskilere, Asur dönemi ve Zerdüştlüğe kadar götürmektedirler (Suvari, 2002:86).

Bu görüşlerden yola çıkarak Yezidiliğin, Şeyh Adi'nin ilk müritleri olan göçebe-çoban topluluğun dağlarda izole bir yaşam tarzı sürmesi ve daha sonra da egemen dinlerin baskı ve saldırıları sonucu tamamen içine kapanan mensupları tarafından bir sır dini olarak, başta Zerdüştlük olmak üzere, eski Mezopotamya dinleri ile semitik dinlerin bazı düşünce ve uygulamalarının senkretik bir yorumunun olduğu söylenebilir. Bu oluşumda, Yezidiliğin, birçok dine kaynaklık etmiş ve tektanrıci dinlerin çoktanrıci dinler arasından gelişip evrensel söylemlerle dünyaya yayıldığı bir bölge olan Ortadoğu bölgesinden çıkmış olmasının büyük payı vardır.

YEZİDİLİK İNANCININ İNSANA BAKIŞI

Yezidiliğin kutsal kitapları olan *Mushaf-ı Reş* ve *Kitab el-Cilve*'den⁶ yola çıkarak, Yezidilerin, kesinlikle, insanı merkez alan homosantrik bir toplum olmadığını, ancak tersi olarak, kendi guruplarını diğer gruplardan titizlikle ayrı tutmaları ve ötekini tanımlama tarzları açısından, etnosantrik eğilimlerinin olduğunu söyleyebiliriz.

Yezidi inancı, insanı evrenin merkezine koymaz. Hiyerarşik olarak melekler insanlardan daha üsttedir ve evrenin merkezinde başta Melek Tavus vardır ve ardından diğer altı melek gelmektedir⁷. Oysa semitik dinler, daha önce de değinildiği gibi, insanı evrenin merkezine yerleştirmekle kalmazlar, onu meleklerden dahi üstün tutarlar. Bunu, Tanrı'nın, Adem'i yarattıktan sonra tüm meleklerden ona secede etmesini istemesinden anlayabilmekteyiz. Bilindiği gibi Tanrı'nın ilk yarattığı melek bu emre itaatsizlik etmiş, bu nedenle de lanetlenmiştir. Yezidilikte de buna benzer bir mitoloji bulunmaktadır. Ancak sonu semitik dinlerde anlatılardan farklı sona ermektedir. Yezidi mitolojisinde, Melek Tavus Tanrı'yı çok sevdiği ve asıl yaratıcının Tanrı olması sebebiyle, onun dışında kimseye secede etmeyeceğini söylemiştir (Lescot, 2001:47). Yezidiler Melek Tavus'un bu davranışına saygı duymaktadırlar ve Tanrı'nın da Melek Tavus'u denemek için yaptığı bu sınavdan sonra, onu lanetlemediğini düşünmektedirler. Adem'in kandırılarak yasak meyveyi yemesini sağlamasını da, Tanrı'nın isteği olarak yorumlamaktadırlar. *Mushaf-ı Reş* te bu olay şu şekilde anlatılmaktadır:

Melek Tavus Allah'a "Eğer Adem bu meyveden yemezse, onun nesli nasıl çoğalır?" diye sordu. Allah ona: "Bütün emir ve tedbiri senin eline teslim ettim" dedi. Buna müteakip Melek Tavus, Adem'e gelip "Bu buğdayı yedin mi?" diye sordu. Adem: "Hayır, Allah beni nehyetti" dedi. Melek Tavus: "Ye senin için iyi olur" dedi. Adem bu meyveden yedi ve derhal karnı şişti... (Semenow, 1931:61).

⁶ *Kitab el-Cilve*, yüce varlığın kullarına hitabını içerir (Turan, 1993:72). *Kitab el-Cilve*, küçük bir eserdir; kitabın tamamı 8 sayfa olup, 109 satırdan ibarettir ve beş bölüme ayrılmıştır. *Mushaf-ı Reş* ise daha geniştir. Kürtçe aslı 152 satırlı ve şifreli bir yazı ile yazılmış bir tomur halindedir (Turan, 1993:53). Tannın Kara Dağ'a inmesi olayının *Mushaf-ı Reş*'te bahsedilmesi nedeniyle buna, *Kara Kitap* anlamına gelen *Mushaf-ı Reş* adı verilmiştir (Semenow, 1931:53). *Mushaf-ı Reş* te kılanatın; meleklerin ve Adem ile Havva'nın yaratılması, Şeyh Adl'nin Laleş'e gelişi, Melek Tavus ile Tufan hikayesi ve yemek kültürü; yeni sene ve nikâh konuları gibi bazı dünyevi işler hakkında kurallar gösterilmektedir.

⁷ Bu melekler yaratılış sırasına göre hiyerarşik bir diziliş arz etmektedirler. Buna göre Melek Tavus'tan sonra sırasıyla, Durdail, İsrail, Mikail, Cebrail, Şemnil ve Nusail adlı melek gelmektedir (Süvari, 2002:112).

Melek Tavus'a saygı duyulmasına başka bir neden olarak da, Melek Tavus'un gözyaşlarıyla Cehennem ateşini söndürmesi olayı gösterilebilir. Allah'a karşı gururlandığı için Cehenneme atılan Melek Tavus, orada yedi bin yıl kalır, bu hareketinden dolayı pişmanlık duyar ve çok ağlar, ağlamasıyla oluşan gözyaşlarıyla yedi büyük küp dolar ve bu gözyaşlarından dolayı Cehennem ateşi söner (Turan, 1993:61). Görüldüğü gibi Yezidilikte melekler hiyerarşik olarak insanlardan daha altı bir seviyeye indirilmemiş, hatta ilk yaratılan melek olan ve daha sonra Yezidiler tarafından Melek Tavus olarak adlandırılan Azazil'e, insanların ve dünyanın yönetimi verilmiştir. Bu nedenle Yezidiler Tanrıyla aralarında bir aracı olarak gördükleri Melek Tavus'a dua ederler ve ondan yardım isterler. Tanrı ise gnostik¹ inançlarda olduğu gibi melekleri, dünyayı ve insanları yarattıktan sonra yetkilerini Azazil'e devretmiş ve kendisi bir kenara çekilerek pasifize olmuştur.

Yukarıdaki söylencelerden de anlaşılacağı üzere Yezidilikte Şeytan kavramı bulunmamaktadır. Yani semitik dinlerin yanı sıra diğer birçok dininin de Tanrı'dan sonra gelen en önemli figürü olan şeytan ya da kötülük tanrı/tanrıçası benzeri, insanları Tanrı'nın yolundan "saptırmaya" yetkili bir varlık bulunmamaktadır. Bu nedenle, kendisi de düalist bir din olan Yezidi düalizmi, iyilik ve kötülük kavramlarını iki farklı tanrıyla özdeşleştiren Zerdüşt düalizminden ayrılmaktadır. Düalizm, sürekli bir çelişki içinde bulunduğu var sayılan iyi ile kötünün çatışmasına dayanır (Aster, 2000:11). Yezidilikte de iyilik kavramı sıkça vurgulanmaktadır. Buna karşılık kötülük kavramı ve onu çağrıştıran kelimeler yasaklanmıştır. Kutsal kitapları *Mushaf-ı Reş*'te dile getirilen bu kavramlar şunlardır: "Şeytan, kaytan, yer, şat ve buna benzer kelimeleri ve aynı suretle melun, lanet, na'l ve saire kelimelerini telaffuz caiz değildir" (Semenow, 1931:64). Yukarıda anılan kelimelerin kutsal kitaplarında yasaklanmış olması, Yezidiler dışındaki insanların Yezidilerin "şeytana taptıkları"na inanmalarına neden olmuştur. Çünkü,

¹ "Bilinircilik" anlamına gelen Gnostisizm, *Gnosis* kelimesinden gelen, derin ve tam bilgi anlamındaki *Gnose*'den türemiş Yunanca bir kelimedir. Doğu'daki gizemci dinlerin yayılmasında önemli bir rol oynayan Gnostisizm'de; düalizm olmakla birlikte, bu Zerdüştu ve Platoncu düalizmden ayrılmaktadır. Gnostik düalizimde, ruh ve beden birliği bu dünyaya karşıdır. İnsan tamamlanmamış, mükemmel olmayan bir varlıktır. Dünya ve evrenin tepesinde, her şeyin sahibi ve efendisi olan bir tanrı bulunmaktadır. Yalnız bu dünya, bu tanrı tarafından yaratılmamıştır; kendine yakın, ama buyruğu altında bir varlık tarafından yaratılmıştır (Sever, 1996:22). Düalist yönüyle genelde dünya işlerinden el çekerek gnosis'e (irfan) erişmeyi uman gnostikler, İ.S. 1. yüzyılda özellikle, Misir, Filistin, Suriye ve Anadolu kentlerinde başkıcı Roma Devleti'ne karşı bir protesto dini haline gelmiştir (Özbuğun, 1999:118).

Yezidilerin söz konusu kelimeleri yasaklamadaki amaçlarının, inançlarındaki "şeytan tapınımini" gizlemek olduğuna inanılmaktadır. Oysa Yezidiler, bu kavramların yasaklanmasıyla (düşünülmesinin ve telâffuz edilmesinin haram sayılmasıyla), kendilerini kötülükten ve günah işlemekten koruduklarını belirtmektedirler. Yezidiliğin düalist yönü ise, iyilik kavramının dünya üzerinde egemen olmak için, insanın özünde var olan kötülükle sürekli bir mücadele içinde bulunduğuna ve günün birinde iyiliğin kötülüğü alt ederek dünyaya egemen olacağı inancında karşımıza çıkmaktadır. Bununla beraber, iyiliğin gerçek temsilcisi Melek Tavustur. Melek Tavus, kendisine inanıldığı ve saygı duyulduğu zaman insanları koruyan ve Şeyh Adî'ye görüldüğü gibi, Tavus Kuşu kuyruklu ve yakışıklı bir varlık olarak kurgulanmaktadır. Kötülük ise, Yezidiler de dahil tüm insanların özünde yaratılış itibarıyla bulunan bir özelliktir. Yezidiler, insanın özünde bulunan bu kötülük kavramına karşı, mutlak iyiliğe Melek Tavus'un yolundan gidilerek ulaşılabileceğine inanmaktadırlar. Yani Yezidi düalizmi, günah işlemeye meyilli insanın kendisi (insanın doğası) ile Melek Tavus'un yolunu gösterdiği iyiliğin mücadelesine dayanmaktadır.

İnsanın doğuştan, günahkâr değil ama, günah işlemeye meyilli olması inancıyla Yezidiliğin, insanı merkez almadığı bir kez daha ortaya koyulmaktadır. Yezidilikte insanlar, gnostik inançlarda olduğu gibi (Sever, 1996:22) mükemmel olmayan, eksik yaratılmış varlıklar olarak düşünülmektedir. İnsanların, zaafli yaratıklar olmaları inancı nedeniyle, hiçbir varlığın müdahalesi olmadan da günah işleyebileceklerine inanılmaktadır. Bu nedenle, Melek Tavus'u Şeytan'la özdeşleştiren kimi yazılı kaynaklar burada yanlışlanmaktadır. İnsanların zaafli yaratıklar olarak görülmesi inancı o derece önemsenmektedir ki, bunun sonucu özellikle semitik dinlerdeki insan-peygamber inancını Yezidiler reddederler. İnsanların özü itibarıyla peygamber olamayacağına inanan Yezidiler, peygamber olarak gördükleri kişilerin de insan donuna (şekline) girmiş melekler olduğunu düşünmektedirler⁹.

Yine genel olarak bilinen diğer dinlerde, insanlar işledikleri günahlardan dolayı bir arınma töreniyle affedilebilmeleri söz konusu olabilmektedir. Söz gelimi Müslümanlar işledikleri günahlardan tövbe ederek; Hıristiyanlar ise günah çıkartarak arınabilmektedirler. Oysa Yezidilikte böyle bir arınma mekanizması bulunmamaktadır. İşlenen

⁹ Bu inancın gereği olarak, Melek Tavus Şeyh Adî, Melek İsrail Şeyh Şemseddin, Melek Mikail Şeyh Ebu Bekir, Melek Cebrail Şeyh Secadittin, Melek Semail Şeyh Nasreddin, Melek Nurail Şeyh Yadin (Fahreddin) donunda insanlara doğru yolu göstermek için orasıyla her bin yılda bir dünyaya imişlerdir (Süvari, 2002:112). Başlarındaki şeyh sıfatına rağmen bunlar aslında müsekkimler (peygamber).

günahların muhakkak cezalandırılacağına inanan Yezidiler, kişinin eylemlerinin geriye dönüşünün imkânsız olduğunu söylemektedirler.

Yukarıdaki örneklerden de anlaşılacağı üzere, insanın tıpkı gnostik inançlarda olduğu gibi tamamlanmamış, eksik bir yaratık olarak görülmesi, Yezidilikte homosantrizmin gelişmesini engelleyici bir unsur olmuştur. Öyle ki Yezidilikte her şey insanın aleyhine gibi görünmektedir. Oysa aynı durum, grup olarak Yezidi kimliği ile ötekine bakış açısında tam tersine dönmekte, Yezidileri insanlar arasında en tepeye çıkarmaktadır.

YEZİDİ KÜLTÜREL KİMLİĞİNDE ETNOSANTRİZMİN YERİ

Yezidi etnosantrizmi en önemli dayanağını kutsal kitapları *Mushaf-ı Reş'*in 21. maddesinde yer alan diğer insanlardan farklı bir soydan gelmiş oldukları inancından almaktadır. Bu maddede de Yezidilerin ortaya çıkışı şu şekilde anlatılmaktadır:

O zaman Allah Cebrail'e Havva'yı yaratmasını emretti. Cebrail de Adem'in sol koltuğunun altından Havva'yı yarattı. Bütün hayvanlar yaratıldıktan sonra Adem ile Havva arasında 'evlat babadan mı, yoksa anneden mi meydana gelir' diye bir tartışma oldu. Çünkü onların her biri gelecek neslin tek kaynağı olmak istiyordu. Bu çekişmelerin ortaya çıkışında Adem ve Havva'nın hayvanların kendilerine benzeyen yavru meydana getirmeleri için çiftleşmelerini ve ortak ilişkilerini görmeleri sebep oldu. Uzun münakaşalardan sonra bunlardan her biri tohumları bir testi içine akıtıp kendi mühürleriyle mühürlediler ve dokuz ay sonucu beklediler. Bu müddet bittikten sonra testiye açtılar. Adem'in testisinde bir kız, bir oğlan vardı. İşte Yezidiler bunların neslinden türemişlerdir... Bundan sonra Adem ile Havva cinsel ilişkide bulundular. Havva bu ilişkiden bir erkek ve bir kız doğurdu. Yahudiler, Hristiyanlar, Müslümanlar ve diğer milletler ve mezhepler hep bunların neslindedir. Bizim yüce soyumuz, Şit, Nuh ve Annuh olup Hakkarilerin¹⁰ yüce atalarıdır ki bunlar yalnız Adem'den türemişlerdir (Turan, 1993:76).

Görüldüğü gibi Yezidiler semitik dinlerde ortak kabul gören Havva'yı anneleri olarak görmezler. Kendi nesillerini yalnızca Adem'e

¹⁰ Bu kelime ile kastedilen Yezidilerdir. Çünkü Şeyh Adi'nin ilk müritleri Hakkarî bölgesinde yaşayan Kürtlerden oluşmuştur.

dayandırmaktadırlar. Farklı ve kadın "bulaşmamış"¹¹ bir soydan olma inancı, Yezidileri tıpkı Musevilikte olduğu gibi "seçilmiş" bir halk yapmaktadır¹². Her ne kadar iki inanç arasındaki seçilmişlik söyleminde büyük farklılıklar bulunsa da, Freud'un Museviler için yapmış olduğu Musevilikteki seçilmişlik iddiasının sosyo-psikolojik kökeniyle ilgili tarihsel belirlemesi¹³, burada Yezidiler için de rasyonel görünmektedir. Öyle ki, Musevilik'in ortaya çıktığı dönemdeki siyasal ve toplumsal ortamın benzeri, Yezidilik için de söz konusudur. Yezidiliğin de çıktığı bölge, güçlü ve egemen İslam dünyası ile çevrelenmişti. Dolayısıyla Yezidiliğin, henüz yeni ve dinamik olan İslam coğrafyasında evrensel söylemlerle ortaya çıkmasının pek mümkün olamadığı kanısındayım. Bununla beraber, yayılmacı özellik taşıyan İslam karşısında, eriyip yok olmamak için, dindaşlarını üstün ve seçilmiş bir toplum psikolojisiyle bir arada tutmak ve inançlarını yaşatmak isteği böyle bir inanç gerekli kılmış olabilir.

Yezidiler, Tanrı tarafından kendilerine verilmiş olan bu statülerini günümüze kadar titizlikle korumaya çalışmışlardır. Öyle ki, soylarını korumak için Yezidilik adeta bir etno-din statüsüne getirilmiştir. Başka bir deyişle kimse sonradan Yezidi olamaz, ancak Yezidi bir anne ve babadan doğanlar Yezidi sayılmaktadır. Bu statüyü korumak için endogami evliliğini büyük bir titizlikle uygulamaktadırlar.

¹¹ Bazı yazılı kaynaklarda ve Yezidiler dışında görülebilen kimi insanlarda yanlış bir kanı olarak, Yezidi kadınlarının çok "özgür" olduğu düşünülmektedir. Oysa aile yapısı açısından komşu Müslüman toplumlarıyla benzerlik gösteren Yezidilerde de kadın ikinci plandadır. Kendileriyle görüşülmesine ve fotoğraf çekilmesine izin verilen kadınlar, genelde orta yaşın üstü ve yaşlı kadınlardan oluşmaktaydı. Viranşehir'de görüşülen Yezidi ailesine, Yezidi kadınlarının Müslüman hemeinslerine göre daha özgür ve toplum içinde söz sahibi oldukları söylendiğinde, ailenin büyüğü olan Yezidi erkeği, "olar mı öyle şey: kadın kadındır, erkek erkektir, bunun Müslüman'ın Yezidi'ni olur mu?" diyerek tepki göstermiştir (Süvari, 2002:77). Bundan da anlaşılacağı gibi ailede söz sahibi olan erkektir. Ataerkil bir toplum olan Yezidilerde soy bağı, baba soylu bir çizgi izlemektedir. Ailede en büyük erkeğin egemenliği hemen göze çarpmaktadır.

¹² Musevilerin seçilmişliği Kitab-ı Mukaddes'te yer alan Eski Ahid'deki Tanrı Yehova ve İsrailoğulları arasındaki anlaşmadan kaynaklanmaktadır. Bu anlaşmayla, seçkin halk olan Museviler, tüm insanlardan ve meleklerden daha özel olduklarına (bkz. Bakara Suresi Kur'an 1994: 21) inanmaktadırlar.

¹³ Freud (1995:312-55), Musevilikteki bu inançın toplumsal ve psikolojik nedenlerini, Mısır başkentine ve emperyalizmine karşı gelişen Musevilik'in bu politik ortamdan dolayı evrensel bir Tanrı fikrine ulaşılamadığı, ayrıca dünyanın dört bir tarafa dağılan Musevileri, kendini gerçekten de Tanrı'nın seçilmiş halkı olarak değerlendirmeleri sayesinde güven ve güven duygularını sağladığı ve kendilerini daha ayrıcalıklı görmeleri nedeniyle de, geleneklerinin bir çoğuyla ayrıştıkları diğer halklar karşısında kendilerini yok olmaktan kurtardığı görüşüyle desteklemektedir.

Görüşülen müritlerden birisinin "saf bir sütte" benzettiği (Suvari, 2002:79) inançlarından dolayı, erkek ya da kızın başka bir dine mensup birisiyle evlenmesi durumunda dinlerinin bozulacağına (inançlarının kirleneceğine) ve evlenen insanın dinden çıkacağına inanılmaktadır. Bu örnek dahi endogaminin ne kadar önemsendiğini göstermektedir. Üstelik bu kural her iki cins için de geçerlidir. Genel olarak diğer dinlerde, kısmen de olsa, erkeklere dışardan (öteki dinlerden) kız alma toleransı tanınırken, Yezidi erkeklerinin böyle bir hakkı bulunmamakta, kural dışına çıkanlar ise aforoz edilmektedir. Bunun yanında, kастlara¹⁴ ayrılmış olan Yezidilerde, kастlar arası evlilik de yasaklanmıştır. Her kаст ancak kendi içinde evlilik yapabilir.

Yezidilerin yaratılış mitoslarında bahsedilen, farklı bir soydan (üstün-seçkin topluluk) olma söyleminin izlerini tufan hikâyesinde ve Yezidilerin diğer dinlere bakışlarında da görebilmekteyiz. Semitik dinlerde de kabul edilen ve Nuh Peygamber'in başından geçen tufan hikâyesinin yanında Yezidilerde ikinci bir tufan söylencesi daha bulunmaktadır.

Bunlardan ilki, yani genel olarak bilinen Nuh Tufanı, Yezidilerin dışında, Adem ve Havva'nın soyundan olanların başından geçmiştir (Semenow, 1931:63). İkincisinden ise yalnızca Yezidiler etkilenmiştir. İkinci tufanda, gemi hareket ederek Sencar Dağı'na gelir, burada kayaya çarpan gemide bir delik açılır. Bunun üzerine yılan yuvarlak bir hale gelerek bu deliği tıkar ve gemi tekrar hareket eder. Sonunda gemi, Cudi Dağı'na gelip burada durur. Bu olaydan sonra yılanın nesli çoğalıp insan ve hayvanları ısırmağa başlar. Bu nedenle yılanı yakalayıp ateşte yakarlar ve yılanın küllerinden pırelar meydana gelir (Semenow, 1931:63). Bu tufandan, *Mushaf-ı Reş*'in yazılışına kadar yedi bin yıl geçtiği belirtiliyor. Ardından her bin yılda bir, ilahlardan birinin dünyaya geldiği ve insanlara yeni kanunlar söyleyerek geri döndüğüne inanılmaktadır¹⁵ (Semenow, 1931:63).

¹⁴ Yezidilerde toplumsal hiyerarşi, çeşitli kастlardan meydana gelmektedir. Kastlar, seküler yani dünyevi işlerden sorumlu olanlar ve dini işlerden sorumlu ruhban kesim olarak iki farklı gruba ayrılabilir. Seküler kast iki gruptan meydana gelmektedir. İlk olarak, tüm dünyevi işlerin sorumlusu ve yönlendiricisi, ruhban sınıf da dahil tüm kastların üstünde, Mirler ya da Emirler olarak atlandırılan yönetici sınıf gelmektedir. İkinci olarak, yönetici ve ruhban kesimleri besleyen ve tüm kastların altında yer alan Müritler bulunmaktadır. Ruhban sınıfına ise, başta Şeyhler olmak üzere sırasıyla, Pirler, Kavallar, Fakirler, Koşekler ve Fakriyatlar oluşturmaktadır (Suvari, 2002:66-67).

¹⁵ Yezidilikte yer alan iki tufan hikâyesine rağmen, kutsal metinlerinde dünyanın sonu (kıyamet) ile ilgili herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Saha çalışması esnasında görüşülen Yezidiler de, inançları gereği dünyanın sonu olduğuna inanmadıklarını belirtmişlerdir. Kıyamet inancı bulunmayan Yezidilikte, bu dünya kesin olarak

Kutsal kitaplarında, İsa, Muhammet, Nuh ve Yunus peygamberlerin adları çeşitli şekillerde telaffuz edilmektedir. Ayrıca Musevilik, Hıristiyanlık ve Müslümanlık birer din olarak kabul edilmekte ve onların da Tanrı tarafından gönderildiğine inanılmaktadır. Fakat, bu dinlerin daha sonra insanlar tarafından değiştirildiği ve tahrif edildiği söylenmektedir. *Kitab el-Cilve*'nin I. ve IV. bölümlerinde bu durum şu şekilde dile getirilmektedir:

Hariçlerin ellerinde bulunan kitaplar onlar tarafından tahrif edilmişlerdir; gerçi bu kitaplar, mürseller tarafından yazılmış ise de onlar (hariçler) bu kitaplardan inhiraf etmişlerdir; bu kitaplarda kasten yapılan tedbil ve tahrif mevcut olduğunu onların her biri diğerinin batıl olduğunu ispata ve biri diğerinin kitabını tahkire çalışmalarından görüyoruz. Yahudi, Hıristiyan, Müslüman ve sair cenebilerin kitaplarından benim vazettiğim kaidelere mutabık ve muvafık olanlar makbuldür. Muhalif olanlar ise onlar tarafından tağyir edilmiş olup makbul değildir... (Semenow, 1931:57).

Ancak, her ne kadar diğer dinlerin de Tanrı tarafından gönderildiği söylene de, yapılan açıklamalardan, bu dinlerin kendi nesillerinden olmayanlara (Adem ve Havva'nın nesline) gönderildiği, dolayısıyla söz konusu dinlerin kendilerini (Yezidileri) bağlamadığı gibi bir sonuç ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle, bu dinlere karşı hep mesafeli oldukları görülebilmektedir.

Görüldüğü gibi, Yezidi kimliğinin en önemli kurucu ögesi dindir. Başka bir deyişle, dini söylence ve pratiklerin etnik kimliğin oluşumunda ne kadar etkili olduğu Yezidilik örneğinde oldukça iyi görülebilmektedir. Dinlerinin sadece kendi neslinden (Adem'in soyu) olanlara gönderildiğine, dolayısıyla başkalarının istese de Yezidi olamayacağına inanmaları ve bu tavır sonucunda ortaya çıkan ötekileştirme, karşımıza çerçevesini inanç sisteminin belirlediği bir etnik kimlik olgusu çıkarmaktadır. Bu nedenle, Yezidiliğin tanımlanmasında en uygun kavramın, etno-din kavramı olduğu söylenebilir.

---

ortadan kalkmadığı sürece, yeni yaratılış olmayacağı teması üzerine dayanan eskatolojik bakış açısı (Eliade, 2001:71) yerine, dünyanın yok olmadan yenilendiği inancı vardır. Yezidiliğe göre dünya, her bin yılda bir gelen bir meleğin insanlığa doğru yolu göstermesi sayesinde zaten yenilenmektedir

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Yezidiler, inançlarının ana belirleyen olduğu kültürel özellikleri nedeniyle kendilerini farklı ve özel olarak tanımlamaktadırlar. İnsanı merkez alan homosantrik dünya görüşünün inançları içinde bulunmamasına karşın bunun tam tersi olarak, kendi etnik gruplarını merkeze alan etnosantrik eğilim, Yezidilerin kültürel kimliklerini şekillendiren önemli unsurlardan birisi olmuştur. Etnosantrizmin yol açtığı bu ayırımı (üstün/seçilmiş topluluk fikrinde), başta dinsel olmak üzere, tarihsel deneyim¹⁶ ve coğrafi izolasyonun da etkili olduğu elbette yadsınamaz. Bunların sonucu, etnik kimliklerin temel kıstaslarından biri olan kolektif ad (Kottak, 2001:62) belirlemede de yine dini adlandırmaları olan Yezidilikten, onun mensupları anlamında Yezidi adı tercih edilmiştir.

Yezidilik örneğinde, dinin birleştirici ve aynı zamanda ayırt edici ve ötekileştirici bir belirleyen olarak, etnik (kültürel) kimliğin biçimlendirilmesinde ne kadar önemli olduğunu görebilmekteyiz. Dolayısıyla, daha önce de yer yer vurguladığımız gibi, Yezidiliğin bir etno-din, diğer bir deyişle kimlik kurucu bir kaynak olarak değerlendirilmesi kanımca doğru bir tanımlama olacaktır.

KAYNAKÇA

- Aster, Ernst Von 2000 *Felsefe Tarihi*, (Çev. Vural Okur), İm Yayınları, İstanbul.
- Aydın, Suavi, Emiroğlu, Kudret 2003 *Antropoloji Sözlüğü*, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara
- Bulut, Faik 2000a *Eşitlikçi Dervişan Cumhuriyetleri ve Hasan Sabbah Gerçeği*, Berfin Yayınları, İstanbul.
- Bulut, Faik 2000b "Laleş", *Atlas Dergisi*, Sayı 93, İstanbul.
- Çağatay, Neşet, Çubukçu, İbrahim, A. 1976 *İslam Mezhepleri Tarihi*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara.

¹⁶ Yezidiler geçmiş yıllarda bölge halkı ve devlet otoritesi tarafından "yeytanlar tapar dinliler" olarak görülmeleri ve bu görüşün ulemaca da desteklenmesi sonucu defalarca katliamdan geçirilmişlerdir. Yezidilere karşı yapılan bu saldırılar, özellikle 17. yüzyılda yoğunlaşmış, ancak en kanlıları 18. yüzyılda gerçekleştirilmiştir (bkz. Guest, 2001, Layard, 2000, Lescot, 2001).

- Devellioglu, Ferit 1993 *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi, Ankara.
- Eliade, Mircea 2001 *Mitlerin Özellikleri*, Om Yayınevi, İstanbul.
- Fırlı, Ethem Ruhi 1908 *Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri*, Selçuk Yayınları, İstanbul.
- Freud, Sigmund 1995 *Dinin Kökenleri*, (Çev. Selçuk Budak), Öteki Yayınevi, Ankara.
- Fromm, Erich 1993 *Psikanaliz ve Din*, (Çev. Aydın Arıtan), Arıtan Yayınevi, İstanbul.
- Guest, John S. 2001 *Yezidilerin Tarihi*, (Çev. İbrahim Bingöl), Avesta Yayınevi, İstanbul.
- Gündüz, Şinasi 1998 *Din ve İnanç Sözlüğü*, Vadi Yayınları, Ankara.
- İraklı Papaz İshok 2001 *Yezidilerin Dini*, (Çev. P. Gabriyel Akyüz), Resim Matbaacılık, Mardin.
- İncil 1995 *Yeni Yaşam Yayınları*, İstanbul.
- Kottak, C. Phillip 2001 *Antropoloji*, (Çev. H.Ü. Ant. Böl.), Utopya Yayınları, Ankara.
- Kur'an-ı Kerim Meali 1994 (Çev. Y. N. Öztürk), Hürriyet Ofset, İstanbul.
- Layard, A. Henry 2000 *Ninova ve Kalıntıları*, (Çev. Zafer Afşar), Avesta Yayınları, İstanbul.
- Lescot, Roger 2001, *Yezidiler*, (Çev. Ayşe Meral), Avesta Yayınları, İstanbul.
- Menzel, T.H. 1997 *İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Yayınları , C. 13, sf. 415-421, İstanbul.
- Özbudun, Sibel 2000 *Hermes'ten İdris'e Bir Dinsel Geleneğin Dönüşüm Dinamikleri*, (Doktora Tezi), H.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Semenow, A.A. 1931 "Küçük Asya Yezidilerinin Şeytana Tapmaları", (Çev. Abdülkadir İnan), *Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, (20), İstanbul.
- Sever, Erol 1996 *Yezidilik ve Yezidiliğin Kökeni*, Berfin Yayınları, İstanbul.
- Suari, Ç. Ceyhan 2002 *Yezidilik Örneğinde Etnisite, Din ve Kimlik İlişkisi*, H.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara.
- Turan, Ahmet 1993 *Yezidiler*, Eser Matbaası, Samsun.
- Uludağ, Süleyman 1998 "Adi b. Müsafir", *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. 1, İstanbul.